

Ewoud Kieft

Oorlogsmychen

Willem Frederik Hermans en
de Tweede Wereldoorlog

WFH

2012

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM

Dit werk is mede mogelijk gemaakt door
Maatschappij der Nederlandse Letterkunde

NIOD

Schrijversvereniging 'De Bezige Bij'

en SNS REAAL Fonds

SNS REAAL FONDS

Copyright © 2012 Ewoud Kieft
Vormgeving omslag Marry van Baar
Omslagbeeld Magnum Photos
Foto achterzijde omslag Koos Breukel
Vormgeving binnenwerk CeevanWee

Druk Bariet, Steenwijk

ISBN 978 90 234 7154 7

NUR 301/320

www.debezigebij.nl

www.willemfrederikhermans.nl

Inhoud

Inleiding	9
1. De mythe van het verzet	37
2. Idealisme en totale misantropie	96
3. De onkenbaarheid van de geschiedenis	139
4. De oorlog en de politiek	198
5. De mens zonder mythen	232
Noten	271

En zie hem daar staan, de mens zonder mythen, voor
eeuwig hongerend, te midden van een heel verleden; hij
wroet en woelt in de grond op zoek naar wortels, ook al
moet hij er in het verste verleden naar graven.

Friedrich Nietzsche, *De geboorte van de tragedie*

Inleiding

In het voorjaar van 1996, vlak na mijn eindexamen, vroeg mijn vader of ik zin had mee te gaan naar Sandbostel, ten noordoosten van Bremen. Een ritje van een paar uur vanuit Groningen. Hapje eten onderweg. Mannen onder elkaar.

Hoe luchtig hij zijn vraag ook probeerde te brengen, ik wist dat het een beladen voorstel was. Sandbostel is de plaats waar mijn opa, mijn vaders vader, in mei 1945 aan tyfus is gestorven in een van de ziekenbarakken van het concentratiekamp daar, een paar weken nadat het door de Engelsen bevrijd was.

Lange tijd was er in de familie van mijn vader weinig bekend geweest over wat er nu precies met mijn opa gebeurd was nadat hij in Groningen wegens verzetswerk was opgepakt. Mijn oma hoefde het eigenlijk niet eens zo nodig te weten. Het weinige wat ze ons kleinkinderen erover vertelde ging over de dag dat ze het bericht van zijn overlijden had gekregen, een brief van het Rode Kruis. Even was ze wanhopig geweest. Hoe moest dat verder met een gezin van zeven kinderen? De jongste, mijn vader, was nog niet eens één jaar oud.

Maar toen, plotseling, ze vertelde het ons alsof het een

spannend sprookje was, werd ze vervuld met een kracht en een vastberadenheid die wel van God moesten komen. Ik herinner me nog hoe ze keek bij dit verhaal. Er zat iets kinderlijks in haar blik, iets volkomen oprechts. Het was een ervaring waar ze nooit aan getwijfeld had, die ze nooit had willen ontheiligen. Net zomin als ze twijfelde aan het verhaal dat mijn opa in de slaapbarakken van het kamp psalmen had gezongen en zo zijn medegevangenen mentale steun had gegeven. Hoe ze bij dit verhaal kwam, is mij een raadsel. Er was niets bekend over wat er met mijn opa was gebeurd na zijn arrestatie. Hoe konden we dan weten wat hij in het kamp van Sandbostel had gedaan, of hij psalmen had gezongen of God had vervloekt?

Het gezin van mijn vader was gereformeerd. Mijn opa moet een van die onverstoorbare calvinisten uit het Gronings verzet zijn geweest die het simpelweg als een morele plicht hadden gezien om tegen de Duitsers in actie te komen. De familie verhalen geven bijna het beeld van een roekeloze man – hij schroomde in elk geval niet om mijn oom Klaas, toen een brutaal Gronings straatjochie van een jaar of vijf, met illegaal materiaal op pad te sturen. Of om mijn tante Siepke, een meisje van rond de tien op dat moment, met een kinderwagen vol voedingsbonnen naar een contact te laten gaan.

Misschien zijn dit stoere familie verhalen die in de loop der jaren wat zijn aangedikt. Misschien sprong mijn opa juist heel voorzichtig met de levens van zijn kinderen om, stuurde hij ze alleen voor opdrachten uit als het echt niet anders kon. Maar dit is wat mij vroeger verteld is. Of

beter: dit is wat ik mij daarvan herinner. Mijn eigen vertroebelde herinnering aan een herinnering van iemand uit mijn familie, die mijn oma of mijn vader of moeder weer aan mij heeft doorverteld.

Van het bezoek van mij en mijn vader aan het kamp Sandbostel herinner ik me ook niet veel meer. Ik was niet met de oorlog bezig, ik had zelfs een lichte afkeer van alle plechtigheden eromheen. Mijn vader herdacht al genoeg voor mij en de hele rest van het gezin. Ik haatte de zwaar-moedigheid die op 4 mei in huis heerste. 'Denk maar aan opa Volkert,' zei mijn moeder als ik, klein nog, vroeg waar ik tijdens de twee minuten stilte aan moest denken. Opa Volkert: die man zei me helemaal niets. Hoe kon ik me iets voorstellen bij een opa die mijn vader niet eens had gekend?

Op een weiland vlak buiten Sandbostel kijken mijn vader en ik uit op een net omgeploegde akker. De donkere omgeweelde aarde geeft een dramatische kleur aan het uitzicht, alsof de verschrikkingen van het concentratiekamp de grond voorgoed hebben zwart geblakerd. Aan het eind van de akker staan langgerekte houten barakken. Mijn vader kijkt op de plattegrond die hij van het nabijgelegen herdenkingscentrum heeft gekregen. Hier zouden heel goed de ziekenbarakken kunnen hebben gestaan waar mijn opa vlak na de bevrijding van het kamp was opgenomen. Dit zou heel goed de plek kunnen zijn geweest waar hij zijn laatste dagen heeft doorgebracht.

Een paar maanden later verlaat ik mijn ouderlijk huis in Haren, het slaperige kakdorpje vlak onder Groningen, waar ik maar al te graag weg wil. De komende vijftien

jaar zal ik nauwelijks meer een gedachte aan mijn opa wijden. Ik heb geen behoefte aan de zwaarwichtige morele lessen die mijn vader aan de Tweede Wereldoorlog verbindt. Ik heb geen behoefte aan een geïdealiseerd beeld van mijn gereformeerde opa die dapper zijn plicht deed voor God en vaderland.

In het Nederland van vlak na de Tweede Wereldoorlog, de periode waarin mijn vader opgroeide, was die behoefte aan morele lessen en ideaalbeelden er duidelijk wel. Tijdens de eerste plechtige herdenkingsbijeenkomsten na '45 werd er op verheven toon gesproken over het offer dat zoveel dappere Nederlanders hadden gebracht, vaak onder verwijzing naar het Nieuwe Testament, Johannes 12:24, waarin gesproken wordt over een graankorrel die sterft, maar juist door zijn dood vrucht kan dragen: 'Die het zaad draagt, dat men zaaien zal, gaat al gaande en weenende, maar gewisselijk hij zal met gejuich wederkomen dragende zijne schooven,' orakelde de toenmalige minister van Oorlog J. Meynen tijdens een herdenking in Dordrecht.¹

Regelrechte oorlogsretoriek: gestorven graankorrels die door hun edelmoedige dood Nieuw Leven mogelijk maken. Landen in oorlog slaan bijna altijd dat soort taal uit. Je moet de families van de gesneuvelde soldaten toch het gevoel geven dat het allemaal niet voor niets is geweest. Je moet het hele land het gevoel geven dat het niet voor niets is geweest.

In het geval van Nederland vlak na 1945 waren het de 14.000 gesneuvelde militairen en verzetsstrijders die als

martelaren voor een Hoger Doel werden geëerd. Voor burgerslachtoffers was nog niet veel aandacht, en voor de 104.000 Nederlandse Joden die tijdens de oorlog vermoord waren, meer dan de helft van het totale aantal Nederlandse oorlogsslachtoffers, al helemaal niet.

Het verhaal van de oorlog moest iets positiefs over de Nederlandse natie vertellen. Dat 75 procent van de Joodse Nederlanders was gedeporteerd en in vernietigingskampen omgebracht, het hoogste percentage in West-Europa, hoorde daar niet bij. Het was niet het beeld dat de Nederlanders van zichzelf wilden hebben. Het zou nog tot twintig jaar na de bevrijding duren voordat het echt onder ogen werd gezien.²

Nederland wilde heldhaftige verhalen horen over actief verzet tegen buitenlandse onderdrukking, met de uiteindelijke overwinning als gevolg. 'Een volk in zijn verzet tot eenheid saamgebonden / heeft in de stille strijd zijn vrijheid weergevonden,' zoals op een monument in Wildervank uit 1948 staat te lezen. Of het opschrift van het monument in Alphen aan den Rijn, uit 1949: 'Hoe zou dit volk de tirannie verdragen en 't zwaard niet heffen tegen bruto geweld? Zij volgen 't Lichtspoor uit vervlogen dagen en hebben 't offer van hun leven niet geteld.'³

Overal in Nederland werd de oorlog herdacht in gezwollen metaforen, die vaag genoeg waren om iedereen het gevoel te kunnen geven deel te hebben uitgemaakt van een 'stille strijd'. Het hele Nederlandse volk was immers 'in zijn verzet tot eenheid saamgebonden'. Dat was ook de boodschap van het massale openluchtspel dat een paar maanden na de bevrijding, op 31 augustus 1945, in

het Olympisch Stadion van Amsterdam werd gehouden. Er zijn nog beelden van het Polygoon-journaal dat hier verslag van doet. Er lopen kaasboeren en andere folkloristisch uitgedoste Nederlanders over het veld van het stadion zich rustig met hun eigen zaken te bemoeien, als plotseling een overmacht van laffe Duitse soldaten het veld overmeestert. Prins Bernhard en prinses Juliana kijken geboeid toe vanaf de tribune.

De hele manifestatie was bedoeld om door deze *reenactment* de toeschouwers 'een onuitwischbare herinnering mede te geven van den tragischen strijd van een klein maar onverschrokken volk, dat wel tijdelijk geknecht kon worden door een barbaarsche overmacht, maar dat zich nooit heeft laten berooven van zijn geloof in de zekerheid der overwinning van het recht, in den terugkeer van de vrijheid, van zijn hoop op een gelukkiger toekomst en van zijn liefde voor Nederland en zijn vorstenhuis'. De toelichting in het bijgeleverde boekje was typerend voor de herinnering aan de oorlog die de regering, het koningshuis en de notabelen die zitting hadden in de herdenkingscomités aan het volk mee wilden geven, de herinnering waar het volk ook behoefte aan had. De boodschap moest er een zijn van optimisme en nationale eendracht. Nederland moest trots zijn op de rol die het tijdens de oorlog had gespeeld. De herinnering aan de bezettingsjaren moest zinvol zijn voor de toekomst: 'wat deze herinnering juist haar schoonen en diepen zin geeft is de overtuiging, dat de strijd der Nederlanders voor hun vrijheid het kostbaarst onderpand is van den toekomstigen herbloeï van ons geteisterd volksbestaan

en dat het bloed der martelaars voor de zaak der vrijheid het zaad is, waaruit een nieuw Nederland met een groote taak in de wereld zal ontspruiten.⁴

En zo werd een paar maanden na de bevrijding de bezetting al tot een mythe omgesmeed, een oorlogsmythe die Nederland weer sterk en eendrachtig moest maken, zoals ooit de Tachtigjarige Oorlog de Nederlanden één had gemaakt. Niet toevallig werden op de herdenkingsmanifestatie in het Olympisch Stadion zeven liederen gezongen van Adriaen Valerius, de dichter van geuzenliederen als 'Gelukkig Vaderland' en 'O Nederland, let op u Saeck'. De Gouden Eeuw van het vaderland was ook met oorlog gepaard gegaan. Ook toen had een klein, heldhaftig volk de tirannie verdreven. En zo wilde Nederland zichzelf blijven herinneren.

De nationalistische oorlogsmythe veronderstelde dat de hele natie zich tegen de Duitsers had verzet. Zo werd het ook letterlijk voorgesteld. Bij de onthulling van het Nationaal Monument op de Dam sprak jonkheer Marie Louis van Holthe tot Echten over het verzet als een algemele basishouding van alle Nederlanders. Het 'ganse volk [werd] betrokken in het verzet. Zo vormde dit ganse volk de achtergrond, de klankbodem voor de verbeterde strijd tegen de overweldiger. De huisvrouw met haar moeitoevl bestaan; de gewone man, die in zijn geest geen krimp gaf; de kinderen zowel als de ouderen, die in stille berusting wachtten in de vaste zekerheid dat Nederland zou herrijzen.'⁵

De mythe van het collectief verzet heeft lang het Nederlandse zelfbeeld bepaald. Het kreeg een schok in de jaren zestig, toen de volle omvang van de Jodenvernietiging doordrong tot het grote publiek. Maar zelfs dat veranderde weinig aan de voorstelling van zaken dat 'fout' zijn tijdens de oorlog hier iets uitzonderlijks was geweest. De morele veroordeling van landgenoten die zich tijdens de oorlog minder dapper hadden betoond, sloot begrip voor of zelfs maar nieuwsgierigheid naar hun situatie uit.

Lang werd het beeld van Nederland als een eendrachtige natie, die zich niet door de Duitsers had laten breken, door de geschiedschrijving bekrachtigd. Eén historicus had hier verreweg de meeste invloed op: Loe de Jong, schrijver van het veertiendelige standaardwerk over de bezettingsjaren, maar misschien nog wel invloedrijker als maker van de documentaire *De Bezetting*, die tussen 1960 en 1965 op televisie werd uitgezonden. Door het hele land werd De Jong als autoriteit aanvaard. Het beeld dat hij van de oorlog creëerde is zo diep doorgedrongen in het Nederlandse bewustzijn dat historici tot vandaag de dag de noodzaak voelen het bij te stellen.

Nog in 2001 voelde journalist en historicus Chris van der Heijden zich geroepen een alternatief te bieden voor De Jongs versie van de geschiedenis. Van der Heijdens boek *Grijs verleden* is ongetwijfeld de meest invloedrijke publicatie over de oorlog geweest van de afgelopen tien jaar. Het verkondigt een boodschap die precies het omgekeerde is van de nationalistische oorlogsmythe: Nederland was niet heldhaftig, de Nederlandse bevolking zat niet collectief in het verzet, iedereen modderde maar wat

aan, feitelijk was het volstrekt toevallig of iemand in het verzet kwam of in de ss, of gewoon probeerde te overleven.

In *Grijs verleden* klinkt voortdurend verontwaardiging door, verontwaardiging over de flatteuze versie van de geschiedenis die Nederland voor zichzelf gecreëerd had. Van der Heijden toont zich in zijn boek een man met een missie. De mythe van het eendrachtig verzet moest eens en voor altijd doorgeprikt worden: Nederland was net zo laf en hulpeloos geweest als alle andere landen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Natuurlijk was het prettiger te geloven dat we ons allemaal collectief verzet hadden, de verleiding om in mythen te geloven is altijd groter dan de bereidheid om de grauwe werkelijkheid onder ogen te zien.

Volgens Van der Heijden is het morele zwart-witdenken over de oorlog een simpele voortzetting van het soort religieuze denken waar de mensheid zich altijd al aan heeft overgegeven, 'een diep religieus beeld dat de mens sinds oertijden vergezelt en alle gedaanten heeft aangenomen die het bestaan toelaat, van dag en nacht, duivels en engelen, protestanten en katholieken, ketter, rebellen, kapitalisten, outcasts en de iconen van het witte doek. Het reduceert het bestaan tot een onophoudelijke strijd tussen goed en fout, wit en zwart. Maar deze zwart-witmythe – en dat is haar kracht – is niet alleen bruikbaar bij begrip van heden en verleden, ze is ook nuttig voor de toekomst. Door kennis van het kwaad, zo suggereert zij, kan de duivelse werking van dat kwaad tegengegaan worden. Daarmee zal morgen beter worden dan vandaag. En

dat is voor iedere generatie opnieuw een hele troost.⁶

De mythe van de Tweede Wereldoorlog is dus niet zomaar een misverstand, het is een teken van zwakte, een bezwering van de eeuwenoude angst om met de realiteit om te gaan. Die realiteit is volgens Van der Heijden sowieso ontluisterend, of het nu oorlog is of niet: we leven in een wereld die te chaotisch is om er betekenisvol in te kunnen handelen. Mensen zijn niet of nauwelijks in staat bewuste keuzes te maken, morele scheidslijnen kunnen daarom per definitie pas achteraf worden aangebracht. Op het moment zelf bestaat er alleen toeval en onoverzichtelijkheid.

In zijn 'Woord vooraf' in *Grijs verleden* licht Van der Heijden zijn visie toe op wat hij 'het menselijk tekort' noemt. Als de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog iets duidelijk maakt, is het wel hoe klein en hulpeloos het gedrag van de meeste mensen is. 'Bij de meeste betrokkenen zie ik voortdurend de twijfel of een stoere poging die twijfel uit te bannen. Ik zie de tegenstelling tussen doel en effect en de tragiek die daarvan onvermijdelijk het gevolg is. Bovenal zie ik het toeval, de klungeligheid, de kleinheid.'⁷

Het is niet zomaar geschiedenis die Chris van der Heijden schrijft in *Grijs verleden*, het is een mensbeeld dat hij propageert. En dat blijkt vooral als hij op de persoonlijke geschiedenissen van Nederlanders tijdens de bezetting ingaat. Of het nu collaborateurs of verzetsstrijders zijn, Van der Heijden schetst hun levensloop stevast als een aaneenschakeling van toevalligheden, waar geen moment van bewuste keuze aan te pas is gekomen.

De een belandt in een pro-Duits milieu en wordt dus NSB'er, de ander heeft een vaderlandslievende familie en belandt in het verzet.

Het wereldbeeld van *Grijs verleden* is echt niet minder overzichtelijk dan welke andere mythische voorstelling van de werkelijkheid ook. Het is wel een stuk fatalistischer.

Voor mijn vader is een boek als *Grijs verleden* niet eens interessant. De totale afwezigheid van zoiets als vrije keuze in het gedrag van mensen tijdens de oorlog maakt het voor hem tot een boek waar hij helemaal niets mee kan. Hij had er zelfs nog nooit van gehoord, tot ik hem erover vertelde. 'O, maar dan heeft die Van der Heijden toch helemaal niets zinnigs over de oorlog te vertellen,' concludeert hij aan de hand van mijn verhaal erover. Ik denk even na of ik niet een al te simplistische samenvatting van het boek heb gegeven. 'Nou, wat er wel sterk aan is, zijn de passages over de aantrekkingskracht van het nationaalsocialisme,' nuanceer ik, 'dat het mensen aantrok die vatbaar waren voor een romantische droom van een solidaire samenleving, waar het niet alleen maar om geld en eigenbelang zou gaan. Eigenlijk bestond het voor een groot deel uit de idealen waar jij het ook altijd over hebt.' Die laatste plaagstoot is een vergelding voor zijn eindeloze verhandelingen over het materialisme en individualisme van tegenwoordig. Mijn vader is namelijk cultuurpessimist.

Mijn drang om te jennen is nog niet voorbij. Ik voer ons gesprek naar een gevoelig onderwerp. 'En natuurlijk

zijn al die oude boeken over het verzet al helemaal onzin. Ik zat laatst te lezen in *Het Grote Gebod* en die inleiding is echt niet te doen. Op zich is het ook wel weer terecht dat die domineesverhalen worden doorgeprikt.' Het is even stil aan de andere kant van de telefoon. 'Je weet dat je wel op mijn ziel trapt als je zo over *Het Grote Gebod* praat,' zegt mijn vader schuchter.

Het Grote Gebod is het gedenkboek dat de Nederlandse verzetsorganisaties in 1951 uitbrachten. Er staan foto's in van alle overleden medewerkers van de onderduikersorganisatie LO en de daarbij aangesloten knokploegen, de LKP. Mijn opa staat er ook in.

Dit boek is een van de weinig tastbare dingen die mijn vader van zijn vader bezit. En de inleiding van dominee Frederik Slomp, de oprichter van de LO, ook wel bekend als 'Frits de Zwerver', is voor hem geen zalvende preek. Voor hem is het de enige benadering van hoe mijn opa gedacht moet hebben toen hij besloot in het verzet te gaan. Iets anders heeft hij hier nooit over kunnen achterhalen. Zijn oudere broers en zussen hebben hem er nooit iets over verteld. Groningse zwijgzaamheid. Als kinderen in de jaren veertig gingen ze niet zo intiem met hun vader om dat ze hem durfden te vragen waarom hij deed wat hij deed.

Dus de mooie woorden van Frits de Zwerver zijn alles wat we hebben. 'Het verzet ging immers om de vervulling van het grote gebod der liefde, dat wij kort kunnen samenvatten: "God liefhebben boven alles en onze naaste als ons zelve." Dit boek wil U aantonen, dat de verzetsmensen in de jaren '40-'45 in hun verzetswerk gestuwd

werden door het dubbele gebod der liefde.’

De hele inleiding van Frits de Zwerver kan ik niet anders lezen dan als domineespraak dat niets met de werkelijkheid te maken heeft, alleen maar met de religieuze boodschap dat het verzet een strijd van de godvrezenden tegen de heidenen was. ‘Zo moest bij de bedreiging van het christelijk erfgoed der vrijheid in het leven van ons volk de botsing met de vijand onvermijdelijk komen. [...] En hoe meer het volk geestelijk verdrukt werd, des te meer het verzet groeide tot een macht, die zelfs de duivel niet kon breken.’⁸

De Tweede Wereldoorlog als een strijd tussen God en Duivel, daar kwam de publieke beeldvorming in heel Nederland op neer, en dat heeft minstens tot en met de jaren negentig geduurd. Het gekke is dat dit ook in niet-kerkelijke milieus zo was; ja, daar nog veel meer – juist in de gesecculariseerde, zichzelf progressief noemende kringen was de duivel nog springlevend in de vorm van alles wat maar een beetje met fascisme in verband kon worden gebracht.

Chris van der Heijden heeft een goed punt als hij het zwart-witdenken over de oorlog een seculiere vorm van religie noemt, maar het is een religie die inmiddels volledig is omgeslagen. Precies in het jaar dat *Grijs verleden* verscheen, 2001, boorden twee vliegtuigen zich in de Twin Towers van New York, en vanaf dat moment was het morele monopolie dat de voorstanders van de multiculturele samenleving op de oorlog hadden gehad definitief voorbij.

Dit werd pijnlijk duidelijk toen Pim Fortuyn een aanzienlijk deel van het Nederlandse electoraat bleek aan te spreken, en de politici van de PvdA en D66 op de automatische piloot teruggrepen naar wat goeie ouwe oorlogsvergelijkingen. Thom de Graaf citeerde met een vrome uitdrukking op zijn gezicht uit het dagboek van Anne Frank, om het volk te waarschuwen tegen deze nieuwe vorm van fascisme. En het werkte volkomen averechts. Nederlanders hadden in grote meerderheid genoeg van de traditie van een halve eeuw om te pas en te onpas oorlogsvergelijkingen te moeten aanhoren. Of preciezer gezegd: Nederlanders die sceptisch waren over het ideaal van de multiculturele samenleving hadden er genoeg van om te pas en te onpas voor fascistten te worden uitgemaakt. En veel linkse Nederlanders begonnen in te zien dat dit inderdaad een onfrisse manier was om het integratiedebat te voeren.

Het resultaat: conservatieven en rechts-populisten hebben de strijd om de oorlogsvergelijkingen gewonnen. Als je de Koran met *Mein Kampf* vergelijkt, levert het je stemmen op; als je de Pvv met de NSB vergelijkt, krijg je de bal in je gezicht terug.

Er heerst inmiddels een 'nieuw taboe op de oorlog', zoals Thomas von der Dunk het in april 2011 noemde in een lezing die hij (inderdaad) niet mocht houden – zijn gelijk werd bij voorbaat bevestigd.⁹

Het nieuwe taboe op de oorlog is dat vergelijkingen met Hitler of de NSB niet gemaakt dienen te worden als ze slaan op populistten of rechtse politici van eigen bo-

dem. Ze dienen gereserveerd te blijven voor niet-westerse religies en dictaturen.

De oorlog als heilig moreel baken in een stuurloze tijd is in Nederland nog lang niet uitgewerkt, ook al is hij, 67 jaar na 1945, met pensioen. Het is een misverstand om te denken dat we inmiddels in staat zijn om met een nuchterder blik naar de geschiedenis van '40-'45 te kijken, een hoop die Hans Blom al in 1983 had uitgesproken in zijn beroemde inaugurele rede *In de ban van goed en fout?*: als de oorlogshistorici van Nederland hun behoefte aan 'morele zelfbevrediging' eenmaal zouden hebben losgelaten, zou de collectieve herinnering aan de bezettingstijd wat realistischer kunnen worden.¹⁰ Dat is misschien bij een kleine groep van professionele historici gebeurd, maar bij het grote publiek blijven morele kwesties het beeld van de oorlog beheersen. Hoezeer *Grijs verleden* ook suggereert dat het eindelijk met een onbevooroordeelde blik naar de geschiedenis kijkt, het is een pure voortzetting van het morele debat over de oorlog. Dezelfde vraag staat nog steeds centraal: hoe het gedrag van de Nederlanders tijdens de bezetting te beoordelen? Het verschil met vroeger is het antwoord. Het zijn niet meer alleen NSB'ers en andere collaborateurs die slecht zijn, alle mensen vertonen morele mankementen. Het verschil tussen collaboratie, niets doen of kleine verzetsdaadjes plegen is eigenlijk verwaarloosbaar.

Grijs verleden is fel aangevallen in de pers, omdat het tot 'morele nivellering' van de oorlogsherinnering zou leiden. Vreemd eigenlijk, want Chris van der Heijden was